

Keller Márkus

Líbiának építünk

*A magyar építőipar észak-afrikai kalandjai**

Az 1960-as évektől kezdve a magyar (és általában a szocialista országok) külpolitikája egyre erősebben fordult a harmadik világ felé. A kezdeti politikai kapcsolatfelvétel fokozatosan bővült a kulturális és gazdasági együttműködéssel. Egyre nagyobb létszámban érkeztek egyetemi hallgatók Magyarországra, egyre több hazai szakember jelent meg a globális dél országában és egyre több magyarországi vállalat igyekezett termékeit és szolgáltatásait afrikai és közel-keleti országok piacain értékesíteni.¹ A globalizációval foglalkozó szakirodalom hagyományosan ezeket a kapcsolatokat a globális északi (vagy magyar perspektívából nyugati) országokkal kialakított kapcsolatokhoz képest másodlagosnak és sporadikusnak tekintette. Az utóbbi évtizedek azonban változást hoztak ezen a téren. A *socialist* vagy *alternative globalization* fogalmát használva egyre több kutató tekint úgy ezekre a globális déllel kialakított kapcsolatokra, mint amelyek sajátos minőséget képviseltek és a szocialista országok tudatos erőfeszítéseit jelentették egy, a nyugati globalizációval szemben kialakított alternatív vagy szocialista globalizáció érdekében.² A következőkben erre a tézisre is figyelve vizsgálom és teszem mérlegre Magyarország és az arab világ kapcsolatát, a magyar szocialista építőipar kudarcba fulladt líbiai lakásépítési projektje kapcsán, mely a korszak legnagyobb anyagi veszteségét hozta Magyarországra számára.

A magyarországi állami lakásépítés az 1970-es években ért el kapacitásának a csúcsára. Ebben az időben évente nagyjából 30 ezer lakás épült állami beruházásban. Ehhez a korban hatalmas számhoz komoly ipari kapacitás és mérnöki tudás kapcsolódott, ami a korabeli minisztériumi vezetésben azt a látszatot keltette, hogy az ország és az építőipar készen áll az exportra, készen áll arra, hogy abban (többek között) a mezőgazdaság mellett az építőipar is komolyabb szerepet játsszon.³ Ez a kíváncsi megjelent a VI. ötéves tervben is, mely célul tűzte ki az építőipar számára, hogy a konvertibilis devizabevételek emelése érdekében növelje exportját.⁴ A cél az volt, hogy az 1980-as években már visszaeső állami lakásépítés következtében felszabaduló építőipari kapacitásokat külföldön használják fel.

* A tanulmány a HUN-REN-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Apor 2021; J. Nagy 2021.

² Tomka 2023b. A „socialist” vagy „alternative” globalizáció fogalmáról: Mark–Jacob–Rupprecht–Spaskovska 2019; Mark–Kalinovsky–Mahrung (eds) 2020; Mark–Betts (eds) 2022.

³ Fóti 1982; Ábrahám 1988: 24–25.

⁴ 1980. évi III. törvény 26. §; Kovács (szerk.) 1978; László 1979.

Éppen ezért a líbiai lakásépítés kudarca és a kudarchoz kapcsolódó több milliárd forintos veszteség különösen fájdalmas volt a vezetés számára és alaposan felkavarta az illetékes állami és pártfórumokat, ráadásul a szocialista időszakra egyáltalán nem jellemzően még a hivatalban lévő építésügyi miniszter, Ábrahám Kálmán bukását is okozta.⁵ A korabeli sajtóban agyonhallgatott ügy éppen az általa okozott botrány nagysága miatt alkalmas az arab világgal való kapcsolat természetének vizsgálatára, hiszen egy krízishelyzetben, és az arra adott reakció során keletkezett iratok a hétköznapi forrásoknál élesebb fényben, részletesebben láttatják a folyamatokat. Ezért a líbiai lakásépítési projekt sorsa alkalmat ad arra, hogy egy konkrét ügyön keresztül belső szakértői jelentések, kormánybizottsági ülések jegyzőkönyvei, nagyköveti levelek, miniszteri beszámolók, állambiztonsági jelentések, visszaemlékezések, interjúk, minisztertanácsi határozatok, korabeli szakmai tanulmányok, vállalati újságok, napilapok és egyéb források segítségével elemezzük a Magyar Népköztársaság és az arab országok viszonyát. Az eddigieknél alaposabban felderíthetjük, mi volt a harmadik világbéli országokkal való kapcsolatfelvétel indoka, hogyan működött egy szocialista (tervezőgazdasághoz szokott) vállalat egy végső soron kapitalista környezetben. Mennyiben volt nyitott és képes a transzformációra, mennyiben akarta és tudta egy vállalat képviselni a szocializmust? Választ kaphatunk a forrásokon keresztül arra is, hogyan alakult át a magyar kormányzat Líbia-képe az együttműködés hatására, illetve próbára tehető az esettanulmány segítségével az alternatív globalizációs tézis egy másik fontos állítása, mely szerint a szocialista országok a globalizációnak nem csak elszenvedői, hanem aktív alakítói (co-producer) is voltak.⁶ A líbiai lakásépítési projekt történetének elemzése lehetőséget ad arra, hogy feltárjuk az arab világgal, a globális piacra kilépő vállalatok transzformációjával és egyáltalán a konvertibilis exporttal kapcsolatos diskurzusok belső ellentmondásait, inkoherenciáját és a konvertibilis exportban résztvevők között az ebből fakadó meg nem értettséget is.

A szovjet blokk és Líbia kapcsolata az 1970-es évek elején (Moammer Kadhafi 1969-es hatalomra kerülése után), az arab világgal való kapcsolat általános dinamikájába illeszkedve vált egyre intenzívebbé, amikor a hatnapos háború következtében a szocialista országok megszakították kapcsolataikat Izraellel.⁷ Ezt a folyamatot a Kadhafi által kidolgozott iszlám szocializmus ideológiája csak megerősítette. Az országban lévő olajtársaságok és bankok államosítása, és az Egyesült Államoktól való elfordulás ténye lehetőséget adott a szocialista országok számára, hogy Líbiában gazdaságilag és politikailag egyre fontosabb szerepet játszanak.⁸ A hetvenes években szinte egy időben kötött kereskedelmi megállapodást, illetve fűzte szorosabbra gazdasági és tudományos kapcsolatait Líbiával

⁵ Keller 2022.

⁶ Tomka 2023a: 20.

⁷ Ohlendorf 2023.

⁸ Wright 2022: 260–275.

Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország.⁹ Így vált Líbia Magyarország számára is egyre fontosabb kereskedelmi és ezzel párhuzamosan politikai partnerré, felzárkózva az 1980-as évek elején Algéria, Irak és Irán mellé, messze megelőzve Szíriát vagy Egyiptomot.¹⁰ A kapcsolat fejlődésének gazdasági dinamikáját mutatja, hogy a magyar kivitel Líbiába 1980 és 1985 között a háromszorosára, 4551,8 millió forintra nőtt.¹¹ Az építőipari tevékenységek és építőanyag-szállítók komoly részt foglaltak el a kivitelben.¹²

EBBE a környezetbe illeszkedett a ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat 1980 december 9-én kötött szerződése a Líbiai Lakásügyi Titkársággal. A szerződés előkészítésében több minisztérium (külügyi, külkereskedelmi), illetve a Magyar Nemzeti Bank (MNB) is részt vett, de a fő felelős az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium (ÉVM) volt. A szerződésben a vállalat Tripoliban 1982 decemberéig 300, Zintánban 1984 áprilisáig 700, 80 és 240 m² közötti alapterületű lakás megépítését vállalta (ez kb. 3000 db átlagos méretű akkori magyarországi lakásnak felelt meg).¹³ A vállalkozói díj 103 millió USD volt. A vállalkozás súlyát jól mutatja, hogy ez az összeg az 1983-as teljes magyar Líbiába irányuló export 92%-át tette ki.¹⁴ A várható komoly bevétel bővületében az MNB több lépcsőben 2,2 milliárd forint célhitelt engedélyezett az ÉMEXPORT számára a lakásépítés finanszírozása érdekében.¹⁵

A kezdeti eufóriát azonban hamar kijózanodás követte. A helyszínre kitelepülés, a lakótáborok és az üzemek építése a tervezett négy hónappal szemben másfél évet vett igénybe, a termelőeszközök és a munkaerő helyszínre szállítása az eredetileg tervezett duplájába, 1200 millió forintba került. Így a lakások építése Tripoliban 1982 nyarán (fél évvel a tervezett befejezés előtt!), Zintánban pedig 1983 elején kezdődött meg. A problémákat tetézte, hogy a későbbi kezdés mellett alábecsülték a munka elvégzéséhez szükséges időt is. További nehézséget okozott az építkezés finanszírozásának rossz kialakítása. Eredetileg a munkát a megrendelőtől felvett előlegből, az MNB célhiteléből és a részteljesítések során benyújtott számlák ellenértékéből kívánták finanszírozni. Mivel a célhitelt felhasználták az eszközök beszerzésére és a felvonulásra, az egész konstrukció alapjaiban kérdőjeleződött meg. A hiányzó számlázható részteljesítmények miatt a líbiai fél nem

⁹ Gombar 2008; Gasztold-Señ 2020.

¹⁰ J. Nagy 2021: 599; Germuska 2003, 2008.

¹¹ *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1980*: 16; *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1982*: 16; *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1983*: 17; *Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1985*: 17.

¹² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

¹³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tájékoztató az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat líbiai lakásépítési vállalkozása helyzetéről és a további intézkedésekről. Előterjesztés a Minisztertanács részére, 1984. július.

¹⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

¹⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; Kokas-Majtényi 2001. A továbbiakban mindig a forrásokban használt valutanevet adom meg, mivel ezek egységesítése a kor rendkívül bonyolult és nem transzparens átszámítási szabályai miatt szinte lehetetlen. Lásd erről: Germuska 2010: 15–16.

fizetett, így már 1982 végén több hónapos likviditási gond keletkezett. Hiába oldották ezt meg további hitelekkel 1983 elejére, a termelés továbbra is akadozott, ennek következtében 1983 végére a közvetlen termelési veszteségek elérték az 1200 millió forintot, amihez 1984 első felében további 600 millió forint jött hozzá. Mindezek hatására 1984 elején a ÉVM miniszter szanalási eljárást rendelt el, illetve megpróbált a líbiai féllel új szerződést kötni, ami a magyar veszteségeket csökkentette volna. A líbiai fél azonban erre nem volt hajlandó. A Gazdasági Bizottság (a szocialista gazdaságot irányító legfőbb kormányzati döntéshozatali szerv)¹⁶ ezért végül a „csendes levonulás” mellett döntött, ami azt jelentette, hogy a termelés leállítását a líbiai féllel nem közölték, a kint lévő magyar dolgozókat (mintegy 1200 fő) szabadságolás címén hazahozták. Az építkezéseket Tripoliban 66-76%-os, Zintánban 14%-os készütségi állapotban hátra hagyva, a felszereléseket sem elszállítva, a magyar állam vesztesége végül kb. 4,4 milliárd forint volt. Ez volt azonban az olcsóbb megoldás, az építkezés folytatása a korabeli számítások szerint sokkal nagyobb költségekkel járt volna.¹⁷ Az üzlet végül nem zárult valódi megállapodással, a líbiai fél még a rendszerváltás után is követelésekkel lépett fel Magyarországgal szemben a meghiúsult projekt miatt.¹⁸

A MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA ÉS LÍBIA: SZÁNDÉKOK, MOTIVÁCIÓK, MEGFONTOLÁSOK

Egy globalizációs folyamat minőségének megítélésekor alapvető fontosságú annak feltérképezése, milyen motivációk, elvárások vezették a kapcsolatok kialakításakor az egyes aktorokat. Különösen azért fontos ez, mert a történeti munkák legtöbbször csak többszörösen megszürt korabeli hivatalos diplomáciai nyilatkozatok vagy visszaemlékezések alapján határozzák meg a nemzetközi kapcsolatok kialakításának motívumait. A líbiai polgári lakásépítés ügye, mivel folyamatos önreflexióra kényszerítette a magyar hatóságokat, kiváló alkalmat ad arra, hogy a motivációk kikristályosodásának folyamatát megragadjuk, megmutatva annak ellentmondásosságát, sokszínűségét.

Az 1973-as nemzetközi olajválság kapcsán kialakuló gazdasági problémák a szocialista Magyarországot is rendkívül nehéz helyzetbe hozták. Az extenzív növekedési modell kifulladásával párhuzamosan a szocialista országok kénytelenek voltak új válaszokat keresni a megváltozott világ gazdasági kihívásaira.

¹⁶ A Gazdasági Bizottság megtárgyalt minden olyan gazdasági jellegű előterjesztést, ami a Minisztertanács elé került, kisebb horderejű ügyekben a kormány nevében határozatot is bocsáthatott ki. 3035/1957 (1957. január 18.) kormányhatározat a Gazdasági Bizottság egyes feladatairól.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tájékoztató az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Előterjesztés a Minisztertanács részére, 1984. július; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.

¹⁸ Tartozik és követel. *24.hu* https://24.hu/fn/gazdasag/2004/04/08/tartozik_kovetel/ – utolsó leltöltés: 2024. március 5.; Mong 2015.

Magyarország problémái, annak ellenére, hogy nagyobb mértékben kísérletezett gazdasági reformokkal, mint a szomszédai, nem igazán különböztek a többi szocialista országtól. A modern nyugati technológia megvásárlása és a gazdaság fejlesztése érdekében felvett, de az életszínvonal fenntartására fordított, illetve rosszul felhasznált kölcsönök visszafizetéséhez folyamatosan devizára volt szükség. Ebben a rossz gazdasági környezetben a hetvenes évek végén készülő VI. ötéves terv az egyik kiutat a konvertibilis export növelésében látta. A terv 11%-os építőipari exportnövekedéssel számolt. Ezen belül az építőipari vállalatok számára a kormány a nem rubel elszámolású építőipari export részesedésének radikális növelését (15%-ról 60–70%-ra) írta elő.¹⁹

Az ilyen típusú export megvalósítására jó terepnek tűntek az „olajban gazdag” arab országok.²⁰ Különösen Líbia, mert az 1970-es években a növekvő olajbevételei segítségével nagy infrastrukturális beruházásokat hajtott végre.²¹ A magyar kormányzat abban bízott, hogy ezekből a fejlesztésekből a baráti Magyarország is kiveheti a részét. Így az itthon (a lakásépítés, illetve a beruházások általános visszafogása miatt) felszabaduló építőipari kapacitást az arab országokban általában, és ezen belül Líbiában kívánta értékesíteni.²² A gazdasági kényszer azonban csak az egyik motivációs tényező volt a konvertibilis építőipari export növelésekor. Az exportszándék erősödéséhez hozzájárult az egész ágazat növekvő szakmai önbizalma is. A gazdasági vezetők körében konszenzus volt afelől, hogy a magyar építőipar és a hozzá kapcsolódó mérnöki tudás, a tömeges lakásépítés 1970-es évekbeli sikerei után készen áll és alkalmas arra, hogy a világpiacon lépjen.²³ Ebben az olvasatban tehát a líbiai lakásépítési projekt egyszerre irányult a felszabaduló helyi kapacitások kényszerű lekötésére és adott lehetőséget arra, hogy a meglévő mérnöki kompetencia végre külföldön is megmutassa az erejét.

Líbia kiválasztásakor azonban a gazdasági mellett a politikai szempontok, egészen pontosan a várható körülményekről formált politikai elképzelések is szerepet játszottak. A líbiai polgári lakásépítési projekt eleve sajátos körülmények között jött létre. A nagyon erős kínálati piac miatt (azaz más nemzetek vállalatai is megjelentek a líbiai építési piacon és részt kívántak venni az infrastruktúra felépítésében) nyílt versenytárgyaláson magyar építőipari cégek nem nyertek el megbízást. A piachoz jutás érdekében ezért elfogadták a líbiai kormányzat ajánlatát: a lakásépítési projektet, a líbiai fél által diktált feltételekkel.²⁴ Az átlagosnál nagyobb kezdeti beruházást igénylő és alacsony megtérülési rátát ígérő lakóte-

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13.; László 1981.

²⁰ Fóti 1982.

²¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

²² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

²³ Ábrahám 1988: 24–25.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13.; uo. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

lepépítésre úgy tekintettek, mint ami utat nyit más, jobban jövedelmező megbízások felé.²⁵ Ez a várakozás elsősre racionális gazdasági megfontolásnak tűnik, és a levéltári dokumentumokból az is kiderül, hogy Líbia „antiimperialista” (USA-ellenes) beállítódása miatti baráti viszonyra gondolva nemcsak több, új lehetőségre számítottak a vállalati és állami döntéshozók, hanem a lakásépítési projekt szerződésében vállalt feltételek hasonlóan baráti, azaz elnéző számonekérésére is.²⁶

Abban a pillanatban azonban, amikor világossá vált, hogy ez a feltételezés tévedés, a politikai, baráti megfontolások lekerültek az asztalról, és a magyarországi döntéshozók csak és kizárólag a gazdasági szempontok mentén határoztak a vállalkozás sorsáról.²⁷ Ráadásul a következmények mérlegelésénél egyértelműen megállapították, hogy Líbia mozgásterét csökkenti a szerződésben garantált követeléseinek érvényesítésekor, hogy az országnak nagy szüksége van a szocialista országok barátságára politikája „antiimperialista” vonalának és „el nem kötelezett” státuszának biztosítására.²⁸ Az eszmei, ideológiai közelségre építő barátság helyét átvette a rideg politikai-gazdasági számítás. A döntéshozók számára készített jelentésekből világosan kitűnik, hogy a törvényesség határán táncolva, illetve a baráti viszonyból eredő elvárásokat egyáltalán nem érvényesítve, a tárcaközi bizottság arra törekedett, hogy a magyar állam veszteségét minél inkább csökkentse. Ennek érdekében meglehetősen hűvösen kiaknázták a líbiai kormányzat nehéz külpolitikai és gazdasági helyzetét, tehát éppen azt tették, amit a líbiai fél eljárásában korábban kárhoztattak: pusztán a gazdasági racionalitás alapján cselekedtek. Persze nem teljesen egyoldalú a kép, hiszen még a végső döntés meghozatala után is akadtak (igaz, kisebbségi) hangok, amelyek a politikai szempontokra is felhívták a figyelmet, de ezekben a figyelmeztetéseken sem az ideológiai elkötelezettség, hanem sokkal inkább az általános diplomáciai jó viszony megtartására való törekvés érhető tetten.²⁹

Jól mutatja ezt, hogy a Külügyminisztérium azért ellenezte elsősorban a szerződés felbontását, mert az negatív képet festene a külgazdaságunkról, különösen pedig azért, mert a „tőkés országok sajtója” bizonyára részletesen taglalná az ügyet. De még a Külügyminisztérium is szükségét érezte annak, hogy a politikai érvet gazdaságival erősítse meg, hangsúlyozva, hogy pénzügyileg sem érné meg felbontani a szerződést.³⁰ Ennek fényében érthető, hogy a líbiai lakásépítés körüli helyzet tisztázásával megbízott kormánybiztos (Petrovai László), akinek elsődleges feladata az volt, hogy megtudja „mi a valós, igazságnak megfelelő hely-

²⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-előterjesztés a GB részére, 1983. december 1.

²⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13; uo. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

²⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. KÜM-állásfoglalás a líbiai lakásépítés kapcsán, 1983. november 23.

²⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. KÜM-pozíció, 1984. június 22.

³⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. KÜM-állásfoglalás a líbiai lakásépítés teljes vagy részleges leállításának várható következményeiről, 1984. április 11.

zet?”, először a projekt folytatása mellett foglalt állást.³¹ A gazdasági tárcák (a Pénzügyminisztérium, a Külkereskedelmi Minisztérium) illetve a Magyar Nemzeti Bank voltak azok, amelyek vitatva a kormánybiztos számításait, a levonulás, azaz a projekt mihamarabbi befejezése mellett kardoskodtak, azzal érvelve, hogy ez okozza a legkisebb veszteséget az ÉMEXPORT, és rajta keresztül az ország számára.³² Ezek a megszakítás melletti érvek azonban akkor kerekedtek csak a politikai következményeket hangsúlyozó érvek fölé, amikor több hónapos próbálkozás után kiderült, hogy a diplomáciai megoldás nem vezet eredményre.

Még a polgári lakásépítési projektszerződés módosíthatóságának reményében keletkezett a magyar építésügyi miniszter líbiai kollégájának írott első levele, ami lehetőséget ad a líbiai lakásépítési vállalkozás folytatása mellett állók érvelési stratégiájának rekonstruálására. Ebben a levélben Ábrahám Kálmán azt hangsúlyozta, hogy a lakásépítési projekt eddig is csak azért működött, mert a magyar állam fedezte a fővállalkozó cég, az ÉMEXPORT, egyre növekvő költségei által okozott hatalmas veszteségeket. A miniszter mondataiból világosan kiderül, hogy az üzleti racionalitást nélkülöző bőkezűség mögött egy másfajta, a politikai barátságra építő racionalitás állt. A károk azonban olyan magasak lettek, hogy a magyar fél már nem tudja azokat finanszírozni. Ezért Magyarország azt kérte, hogy Líbia is cselekedjen erre a politikai barátságra építő viszony szerint és a helyzet megoldása érdekében járuljon hozzá, hogy a szerződést a magyar vállalat számára kedvezően módosítsák.³³ Egyértelműen látszik, hogy ebben a levélben Líbia többé-kevésbé baráti országgént jelenik meg, olyan államként, ahol a szocialista reflexek (az a gyakorlat, hogy a gazdasági érdekek politikai kézivezérléssel háttérbe szoríthatóak) minden további nélkül alkalmazhatóak.³⁴

A több hetes-hónapos tárgyalási folyamat során kiderült, hogy a lakásépítési folyamat esetében a magyar szándék ellenére nem sikerült ezt a közös helyzetértelmezési alapot megteremteni. Hiába tárgyalt egymással többször a magyar és a líbiai fél, illetve hiába hangsúlyozták mindkét fél részéről a baráti viszonyt, nem tudtak egyezsége jutni. A kudarc mögött egyrészt kommunikációs problémák állhattak. A magyar fél beszámolója szerint előfordult, hogy a közösen megbeszélte és elfogadott pontok nem kerültek be a líbiai fél által előterjesztett szerződéstervezetbe. Problémát okozott a líbiai kormányzati struktúra katonai-polgári kettősége is. A magyar félnek a korábbi katonai megrendelések miatt a hadsereggel volt jobb kapcsolata. Hiába ígértek azonban a katonai előljárók segítséget a polgári lakásépítés problémáinak megoldásában, a közbenjárásuk végül nem járt sikerrel.³⁵

³¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztos kinevezése, 1984. március 14.; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. április 18.

³² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. április 18.

³³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Ábrahám Kálmán levele Mohamed Shukrinak, a Lakásügyi Általános Népi Bizottság titkárnak, 1984. április 20.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

³⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentéstervezet a GB részére 1984. június; uo. Gál Bálint nagykövet jelentése, 1984. május 28.

A remélt baráti, a szerződéssel kapcsolatos elnéző magatartás helyett a korábban megkötött, a magyar fél számára előnytelen szerződéshez való merev ragaszkodással találkoztak. Hozzájárult valószínűleg a helyzet rugalmatlan kezeléséhez az is, hogy a líbiai építésügyi titkársághoz tartozó kiviteli szerződések értékének a Magyarországgal megkötött szerződések csak 3%-át tették ki, így jócskán akadtak a magyar félnél jóval komolyabb gazdasági partnerek (például a több tízezer dolgozóval jelenlévő Törökország, Pakisztán, India vagy Bulgária).³⁶

Izgalmas látni, hogy a magyar fél sem volt egységes. A már említett minisztériumok közötti nézetkülönbségek mellett a Líbiai Arab Magyar Katonai Vegyesvállalat tisztségviselői és a magyar építésügyi minisztérium hivatalnokai között feszültség alakult ki. Az utóbbiak (mint később kiderült, helyesen) úgy látták, hogy a gyakran hangsúlyozott „katonai kapcsolat” valójában nem segíti a líbiai lakásépítés körül kialakult nehézségek megoldását. Ezt a tényt viszont a viták során felrötták a katonai vegyesvállalat magyar tisztségviselőinek. Annyira erős volt ez az ellentét, hogy a líbiai magyar nagykövet jelentésében előítéletekről, sértegetésről beszélt, és az érzelmektől mentes, megfontolt döntéshozatal szükségességére hívta fel a figyelmet.³⁷

Végül a diplomáciai megoldása bukása, a lakásépítésre vonatkozó szerződés módosításának lehetetlenné válása után a tárcaközi bizottságot vezető kormánybiztos is a vállalkozás lezárására, egészen pontosan a „csendes levonulásra” tett javaslatot. Ez azt jelentette, hogy csak az utolsó magyar munkás levonulása után értesítették a vagyonától megfosztott ÉMEXPORT csődjéről a líbiai Lakásügyi Titkárságot. A jogutód nélkül felszámolt ÉMEXPORT-tal szemben támasztott követelések teljesítésétől ily módon elzárkózhatott a magyar állam.³⁸ Ezzel a líbiai kormányzatot kész helyzet elé állították, nem igazán maradt lehetősége érdemi szankció kivetésére Magyarországgal szemben.

Összefoglalóan elmondható, hogy a konvertibilis építőipari export megindítása mögött gazdasági szempontok, egészen konkrétan a devizaéhség állt. A tágabb értelemben vett helyszín (arab országok), illetve a konkrét projekt kiválasztásakor azonban már keveredtek a gazdasági és politikai megfontolások. A magyar pártvezetők számára is világos volt, hogy a magyar ipar nem tud versenyképesen fellépni a fejlett ipari országok piacain. Ebben a helyzetben a hirtelen, nagy beruházásokat kezdeményező Líbia (érthető módon) gazdaságilag vonzó helyszín volt. Ehhez a gazdasági vonzalomhoz adott hozzá rengeteget a Kadhafi vezette Líbia USA-ellenessége és „szocialista fordulata”, hiszen azt a reményt keltette, hogy úgy lehet konvertibilis valutában jelentkező bevételre szert tenni, hogy a vállalatok közben egy politikailag ismerős, szocialista relációhoz hasonló, baráti környezetben tevékenykedhetnek.³⁹ Ez a remény azonban

³⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint nagykövet levele, 1984. március 30.; Wright 2022: 261.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint nagykövet jelentése, 1984. május 28.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. június 20.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Külügyminisztériumi állásfoglalás a líbiai lakásépítési vállalkozás további sorsával kapcsolatban, 1983. november 23.; uo. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről

nem jelentette azt (a feldolgozott korabeli források, interjúk, visszaemlékezések sem utalnak erre), hogy a magyarországi gazdasági vezetést bármiféle ideológiai misszió, a szocializmus terjesztéséhez köthető küldetésstudat jellemezte volna vagy erre használták volna fel a Líbiában a lakásépítési projekten dolgozó építőipari vállalatok tevékenységét.

A KÖZÖS MUNKA KÖVETKEZMÉNYEI. A MAGYAR DÖNTÉSHOZÓK LÍBIA-KÉPÉNEK ÁTALAKULÁSA AZ 1980-AS ÉVEKBEN

Ha egy szóban kellene összefoglalni a vizsgált polgári lakásépítési projekt kapcsán Líbiáról kirajzolódó képet, az a kiszámíthatatlanság lenne. A líbiai részről elsősorban politikai, de gyakran üzleti téren is hangoztatott barátság és a tapasztalt rugalmatlanság együttese, illetve ezeknek gyors változása folyamatos bizonytalanságban tartotta a magyar hatóságokat. Magyar szemszögből két regiszterben jelent meg ez a kiszámíthatatlanság. Egyrészt Líbia általános megítélésében, másrészt a vizsgált ügy során megfogalmazódó vállalati és minisztériumi tapasztalatok kapcsán.

A párt- és állami fórumok számára készített általános beszámolókbán két-fajta Líbia jelenik meg. Az egyik a hetvenes évek végétől kezdve az arab világban Magyarország egyik legfontosabb gazdasági partnerévé válik, amellyel a gazdasági forgalom többszöröződik, és ahol további lehetőségek látszanak megnyílni. A másik Líbia az a hely, amelyről már 1980-ban(!), tehát akkor, amikor a lakásépítésről szóló szerződést megkötik, azt írják a napi operatív jelentésben a magyar hatóságok, hogy kiemelten ingoványos terep, hiszen arrafelé a szocialista országok vállalatai mindig hatalmas ráfizetéssel dolgoztak. Olyan ország, amellyel már több nemzet vállalkozói bontották fel a szerződéseiket és amely 400–600 millió dollárral tartozik például török vállalatoknak, és ahol a helyzet annyira elfajult, hogy a török munkások a fizetésükért tüntetnek, és ahol a kormányzervek hatalmuk biztosítására „nagy létszámú rendőri apparátust építettek ki”.⁴⁰ Ebben a Líbiában nincsenek „normális gazdálkodási körülmények”, a legfelsőbb vezetők döntései határozzák meg a beruházási csomópontokat.⁴¹ Az így lefestett Líbia nem csak megbízhatatlan, hanem rosszindulatú is, hiszen például 1981-ben, a valutaválság alatt, a „legmagasabb szintű találkozó szellemével ellentétesen” Líbia kivonta 140 millió dolláros betétjét a Magyar Nemzeti Bankból, komoly problémákat okozva ezzel Magyarországnak. Mindeközben a líbiai kereskedelmi

a Gazdasági Bizottság számára, 1984. március 13. Azért is fontos a gazdasági kényszer mellett az „ismerősség” szempontjának a hangsúlyozása, mert ez választ adhat arra, hogy Kornai szerint a „von Haus aus” exportkerülő szocialista vállalatok miért jelentek meg Líbiában.

⁴⁰ ÁBTL 2.7.1. III/II-5/-254/1980. Napi operatív információs jelentés. 254. szám, 1980. november 1.; ÁBTL 3.2.5. O-8-426. Átfogó értékelés Líbia vonatkozásában, 1980. március 25.; MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.

partnerek csak jelentős késéssel fizették tartozásaikat és a legfőbb terméknek, az olajnak a szállítását, amikor már nem volt Líbia számára gazdaságilag előnyös a korábban kidolgozott konstrukció, a szerződés ellenére csökkentették.⁴²

További részlete a Líbiáról kialakuló képmek a gazdasági helyzet, az ország gazdasági potenciáljának megítélése. Míg az 1980-as évek elején Líbia a „lehetőségek országaként”, egy rohamosan fejlődő gazdaságként jelent meg, addig alig néhány évvel később, 1984-ből visszatekintve egy gazdasági jelentőségét elvesztő, mindig is ingatag lábakon álló országgá vált, amellyel szemben a lakásépítési szerződés felmondása azért sem jelent kockázatot, mert nincs abban a gazdasági helyzetben, hogy a szerződésben számára biztosított szankciókat érvényesítse Magyarországgal szemben.⁴³

Ez a kettősség, az ország ellentmondásos képe megjelenik a lakásépítési projekt kapcsán is. Az ennek során keletkezett iratokban Líbia egyrészt az a hely, ahol szeretik a magyarokat és az építésügyi miniszter megnyilvánulásai megértésről, jóindulatú segítőkészségről, rugalmasságról tanúskodnak. Sőt, ennek a jóindulatnak konkrét eredményei is vannak, hiszen magyar vállalat kapta meg a tripoli metró megépítéséről szóló megbízást, az pedig nem igaz, hogy a líbiai hatóságok akadályozták volna az ÉMEXPORT munkáját – hangzik el a líbiai magyar nagykövet jelentésében, amely a lakásépítési projekt körüli viharok kapcsán íródott, kifejezetten azzal a céllal, hogy a magyarországi vezetés számára bemutassa a valós líbiai helyzetet.⁴⁴ A líbiai kormányzati szervek is sorozatosan kinyilvánították jószándékukat a projekt kapcsán, valamint hangsúlyozták, hogy a „baráti kapcsolat” fontosabb, mint az üzlet, és hogy a magyar vállalatok jelenlétét hivatalos eszközökkel is támogatják.⁴⁵

Ezzel párhuzamosan azonban megjelentek (és ezek voltak többségben) ellenkező előjelű minősítések is. A Gazdasági Bizottság által elhatározott „csendes levonulás” egyik indoka éppen az volt, hogy a líbiai kormányzat reakciói kiszámíthatatlanok abban az esetben, ha az ÉMEXPORT hivatalosan felbontja az élő szerződését. Itt nemcsak arról volt szó, hogy a szerződésben foglalt kártérítést hogyan és milyen mértékben érvényesíti Líbia, hanem komolyan felmerült az is, hogy a nemzetközi joggal össze nem egyeztethető következmények is várhatóak, a „legdrasztikusabb lépések”, melyek a Líbiában dolgozó magyar munkások

⁴² MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

⁴³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetséges változatairól, 1984. március 30.; uo. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.; uo. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint líbiai nagykövet levele, 1984. március 30.

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Beszámoló magyarországi líbiai nagykövet és Ábrahám Kálmán építésügyi miniszter tárgyalásáról, 1984. április 21.; uo. Rejtjeltávirat Tripoliból, 1984. május 8.

szabad mozgását, hazautazását vagy a munkások által megvásárolt műszaki eszközök hazavitelét teszik lehetetlenné.⁴⁶

A lakásépítési projekt kudarcának vizsgálata kapcsán felszínre kerültek más, Líbiának tulajdonított negatív vonások is. A késedelmesen vagy egyáltalán ki nem fizetett számlák, hiányzó infrastruktúra, hirtelen megjelenő „alkotmányos költségek”, személyes összefonódások mind-mind olyan jellemzői voltak a líbiai közegnek, amire az ÉMEXPORT nem számított, és amire nem is volt felkészülve. Jelentősen különböztek a „szocialista relációban” (például az NDK-ban, a Szovjetunióban vagy Csehszlovákiában) szerzett korábbi külföldi tapasztalatoktól is.⁴⁷ Nagyon plasztikusan mutatja meg a líbiai viselkedés értelmetlenségét a magyar fél számára az 1984. márciusi és júniusi kétfordulós tárgyalás leírása. 1984. március 3–8. között Ábrahám Kálmán építésügyi miniszter líbiai kollégájával, Mohamed Obeid Shukrival folytatott tárgyalásokat azzal a céllal, hogy az ÉMEXPORT szorult helyzetét bemutatva, a líbiai oldalt rávegye az ÉMEXPORT-tal megkötött szerződés újragondolására.⁴⁸ A tárgyalásról több magyar forrás is beszámol, de mind egységesek abban, hogy képtelenek megfejteni, értelmezni a líbiai viselkedést. A líbiai miniszter először teljesen nyitottnak mutatkozott a tárgyalásra és hangsúlyozta, hogy közös cél az építkezés sikeres befejezése és az ÉMEXPORT fizetőképességének megőrzése. A deklarált közös célok dacára a márciusi és júniusi szakértői tárgyalások során a tárgyalóküldöttség kifejezett merevséggel találkozott, és a magyar igények elismerésének és érvényesítésének elutasítását tapasztalta, még a magyar igényeket rögzítő jegyzőkönyv elfogadására sem volt hajlandó a líbiai fél. A szóbeli engedmények és végül írásban rögzített feltételek közötti diszkrépancia a tárgyalások mindkét fordulójában jelen volt.⁴⁹ Különösen élessé tette a problémát a folyamatos fordítási kényszer, hiszen az eltérésekkel a magyar fél az (elvileg) a szóbeli megbeszélések alapján készült arab nyelvű anyagok fordításakor szembesült, elveszítve a közvetlen reakció, visszakerdezés lehetőségét.

⁴⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. BM-feljegyzés, 1984. március 27.; uo. Emlékeztető az Operatív Tárcaközi Munkabizottság üléséről, 1984. március 23.; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.; uo. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.; uo. KüM-állásfoglalás a líbiai lakásépítés teljes vagy részleges leállításának várható következményeiről, 1984. április 11.; MNL OL XIX-J-1-j 98. A konzuli főosztály véleménye a magyar munkavállalók gyors és hirtelen kiutaztatásának lehetőségéről, 1984. szeptember 4.

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március; uo. Külkereskedelmi Minisztérium: A líbiai építési piac megítélése, d. n.; uo. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július; uo. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Jelentés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. június 20.; uo. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július; illetve Víg 1972; Orosz 1984.

⁴⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Ábrahám Kálmán levele Mohamed Shukrinak, a Lakásügyi Általános Népi Bizottság titkárnak, 1984. április 20.

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Gál Bálint líbiai nagykövet levele, 1984. március 30.; uo. Ábrahám Kálmán: Jelentés az 1984. március 3–8. között Líbiában folytatott tárgyalásokról, 1984. április 3.; uo. Ábrahám Kálmán levele a líbiai lakásügyi titkárnak, 1984. április 20.; uo. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. április 18.; uo. Jelentéstervezet a GB részére, 1984. június.

A már-már klisészerű negatív minősítések mellett azonban felbukkan a konkrét üzlet kapcsán a nyugatias Líbia is, amely (a magyar vállalat számára szokatlanul) szigorúan számonkéri a szerződésben foglaltakat és képes az üzleti érdekeinek racionális mérlegelésére is.⁵⁰ Ebben a minőségében egyfajta példakép is a magyar vállalatoknak, amelyek még (szól a narratíva) nem képesek a Líbiában támasztott követelményeknek megfelelni.

Jól látszik, hogy a kapcsolatok felvételekor létező naiv Líbia-kép a közvetlen érintkezés során gyorsan elporladt. A remélt hatalmas üzleti haszon és az európai szocialista tapasztalatok alapján elvárt lazább üzleti környezet egyaránt illúzióknak bizonyult. A konkrét tapasztalatok, melyek egyrészt a kormányzati érintkezés során keletkeztek (megállapodás nagyobb összegű dollárbetétről), másrészt a mindennapi üzleti kapcsolat és a líbiai helyszíni munka eredményei hamar előhozták a klasszikus, keleti országokkal kapcsolatos gondolkodásmódot és toposzokat a korrupcióról, a megbízhatatlanságról és a rossz infrastruktúráról.⁵¹ A globalizációs folyamat hétköznapijai így egyszerre járultak hozzá a Líbiáról kialakuló kép élesedéséhez és a közel-keleti államokról kialakuló régi európai klisék feléledéséhez. Ha kicsit közelebb hajolunk a forrásokhoz, akkor azonban az is látszik, hogy Magyarországról nézve Líbia már nemcsak egy gyarmati ország, mely szocialista ideológiák mentén igyekszik emancipálódni, hanem egy olyan állam, ahol mindezek mellett a kemény üzleti szellem, a piaci verseny is jelen van, és megtapasztalható a globális piacnak egy lokális változata. Ez a fajta sajátos ideológiai, társadalmi és gazdasági elegy, és ennek tapasztalata paradox módon azzal járt, hogy a kapcsolatok intenzívebbé válása és a különbségek tudatosulása, vagyis maga a globalizáció, a folyamathoz kapcsolódó lelkesedés csökkenését, és így végső soron a kapcsolatok gyengülését, azaz a deglobalizációt hozta magával.⁵²

Erdemes külön kitérni arra a megelőlegezett „szocialista testvériségre”, ami a líbiai gazdasági kapcsolatok kialakításánál, mint a motivációs tényezők egyike, kimutatható volt. Teljesen egyértelmű, hogy ez a fajta (inkább képzelt) ideológiai közelség és bizonyos tekintetben a közös politikai táborhoz való tartozás része a Líbiáról kialakított képnek. Az is világos, hogy ez a fajta politikai rokonság katalizálta a kapcsolatfelvételt. Azonban a Líbiáról kialakított képben sokkal erősebben jelentek meg a gazdasági szférához tartozó vonások, és az idő előrehaladtával ezek váltak egyre meghatározóbbá.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. ÉVM-jelentés a líbiai lakásépítés helyzetéről a GB számára, 1984. március 13.

⁵¹ Said 1994 [1979]; Macfie (ed.) 2019 [2000].

⁵² A deglobalizációról mint történeti folyamatról lásd további irodalommal: Osterhammel–Petersson 2005.

TRANSZFORMÁCIÓ ÉS MIMIKRI: SZOCIALISTA VÁLLALAT, KAPITALISTA KÖRNYEZETBEN

A líbiai lakásépítési projekt okozta válság kapcsán keletkezett források arra is lehetőséget adnak, hogy megvizsgáljuk, hogyan hatott a projekt és annak kudarca a magyar vállalatok, és különösen a magyar építőipari vállalatok nem szocialista relációban végzett munkájának a megítélésére. Szépen tanulmányozható, milyen javaslatok születtek magának az ÉMEXPORT működési módjának és általában az építőipari exportot övező gazdasági környezetnek a megváltoztatására. Ebben a kontextusban megválaszolható az a kérdés is, hogy a külföldi, nem szocialista partnerekkel való kapcsolat mennyiben készítette fel a vállalatokat, azok vezetőit, valamint a magyar gazdaságot a rendszerváltás után felgyorsuló globalizációban való részvételre.⁵³

A líbiai lakásépítési projektet övező vitában minden magyar megszólaló egyetértett abban, hogy a nagyon komoly anyagi veszteséget okozó vállalkozás bajban van. Véleménykülönbség csak abban volt, hogy külső vagy belső visszásságok miatt alakult ki ez a helyzet, illetve ezek milyen súllyal jelentek meg a történesekben. A külső-belső okok képezte kontinuumon való elhelyezkedés azt is meghatározta, hogy a javaslattevők milyen lépéseket tartottak üdvösnek a konkrét helyzet megoldására és milyen jövőt szántak az ÉMEXPORT-nak. Akik a külső okokra helyezték a hangsúlyt, azok inkább az építkezés továbbvitele mellett lobbiztak, azzal érvelve, hogy abban a pillanatban, amikor a líbiai gazdasági és bürokratikus környezet barátságosabbá, kevésbé számokérővé válik, akkor nyereségesen befejezhető lesz a projekt. Azoknak egy része, akik inkább a belső, vállalati sajátosságokat és tágabban a magyarországi szabályozást jelölték meg a kudarc okaként, a vállalat szerkezetének, működési módjának reformját javasolták és szintén a projekt folytatása mellett tették le a voksukat. Végül azonban a harmadik csoport kerekedett felül, akik úgy látták, hogy a projekt folytatása túl költséges, nincs remény a vállalati kultúra átforgalmazására, mivel hiányzik az a tudás Magyarországon, ami egy ekkora projekt külföldi megvalósításához, lebonyolításához szükséges.⁵⁴

A projekt kudarcának okait felderíteni hivatott vizsgálatok azt állapították meg, hogy már az első lépést is rossz irányba tették meg a vállalat vezetői. Elsősorban azért, mert a felfedezni és birtokba venni kívánt új piacok olyan új követelményekkel jártak együtt, melyekre a vállalat nem volt felkészülve.⁵⁵ Hiába mérte fel a Külkereskedelmi Minisztérium előzetesen a líbiai piacot és ellenőrizték az érintett minisztériumok szakértői a szerződéstervezetet, a végül aláírt szerződés

⁵³ Pula 2018.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetőséges változatairól, 1984. március 30.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

már a kezdetektől fogva kétségessé tette a projekt megtérülését.⁵⁶ Bár a különböző megszólalók, pozíciójuktól és a megszólalás időpontjától függően némileg mást mondanak, úgy tűnik, hogy az első lakásépítési projektre valóban úgy tekintett a magyar állami irányítás, mint egyfajta belépőre a líbiai piacra. A szerződés utólagos felülvizsgálata során kiderült, hogy ennek érdekében az ÉMEXPORT kifejezetten nyomott áron vállalta el a nagyjából ezer lakás felépítését, ráadásul úgy írta alá a szerződést, hogy a konkrét műszaki tartalom nem került meghatározásra, ahogyan az sem, hogy az elvégzett munka után kiállított számlák kifizetésének mi a határídeje.⁵⁷ Ezekkel szemben viszont nagyon szigorú, magyarországi viszonylatban szokatlanul rövid teljesítési határidők kerültek rögzítésre.⁵⁸ Az is kiderült, hogy ez a típusú felelőtlen szerződéskötés nem újkeletű az ÉMEXPORT háza táján. Az 1970-es évek elején több olyan nyugati (egészen pontosan nyugatnémet és osztrák) partnerrel kötött megállapodást a vállalat irodaház vagy lakóház építésére, melyek vége több milliós veszteség lett, elsősorban azért, mert előnytelen szerződéseket kötöttek. A forgatókönyv is hasonló volt: a megrendelő felek ragaszkodtak az ÉMEXPORT számára előnytelen, de számukra előnyös megállapodás betartásához, a magyar fél pedig a konvertibilis valuta megszerzésének bővületében nem figyelte fel a szerződésben elrejtett hátrányokra. Jellemző a korabeli magyar bürokráciára, hogy a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság által az NSZK-beli és osztrák építkezések ügyében 1978–79-ben lefolytatott vizsgálat csak a líbiai projekt bukása után jutott a Gazdasági Bizottság tudomására. A vizsgálatok azért nem maradtak következmény nélkül: mind a hetvenes évek végén, mind a nyolcvanas évek közepén leváltották az ÉMEXPORT vezetőit.⁵⁹

A kudarc okát azonban nemcsak a rosszul megkötött szerződésekben látták a történeteket elemző és a vállalatot ellenőrző szervek, hanem az ÉMEXPORT belső működésében is. A vizsgálatok felszínre hozták, hogy a gondatlan szerződéskötés a nyugati reláció mellett a hazai környezetre is érvényes volt. A líbiai lakásépítési projektbe bevont alvállalkozókkal kötött szerződésben nem szerepeltek pontos határidők, ahogyan szankciók sem a nem teljesítés esetére.⁶⁰ Világossá vált az is, hogy az építkezés előkészítése, az építkezéshez szükséges anyagok és azok mennyiségének felmérése teljesen elmaradt, illetve csak bizonytalan becslések alapján folyt. Így történhetett, hogy a felvonulás és a tábor elkészítése a tervezett időnek és költségnek a többszörösét emésztette fel, vagy hogy az építkezésen felhasznált magyar termékek aránya a tervezett 64% helyett a valóságban 25%

⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁵⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tematika a líbiai lakásépítéssel kapcsolatos kormánybiztosi jelentés összeállításához, 1984. március 27.

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exporthatóságok tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁵⁹ MNL OL XIX-A-2-af 210. Tájékoztató a Gazdasági Bizottság 1985. december 29-i üléséről.

⁶⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exporthatóságok tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Előterjesztéstervezet a Minisztertanács részére, 1984. július.

-ot ért csak el.⁶¹ A hibás stratégiai döntéseknek egy másik példája az építési technológia kiválasztása volt. A lakásépítési projekt második szakaszát egy új, gépesített (ún. IMS) technológiával kezdték el építeni, mellyel szemben a líbiai fél kifejezetten bizalmatlan volt, ezért extra szerkezeti biztosításokat kért, ami tovább drágította az amúgy sem olcsó technológia alkalmazását. Ráadásul a sajátos helyi viszonyok miatt a technológia egyik legnagyobb előnye – az, hogy alacsonyabb élő munka felhasználásával jár –, nem volt kihasználható.⁶²

További nehézséget jelentett a már megindult termelés rossz szervezése. A vállalat nem tudott alkalmas, jó döntéseket hozó vezetőket küldeni a helyszínre, és a kialakított teljesítménybérezési rendszer sem működött megfelelően. 1983 végéig a bérkeret 44%-át fizették ki, miközben a munkának csak 12,5%-át végezték el. Ezen kívül természetesen problémát jelentett a kommunikáció a líbiai hatóságokkal, a bürokrácia hazaitól eltérő működési módja, illetve a korrupció. Ezeknek az anomáliáknak a megoldására többféle javaslat született és különböző intervenciók történtek. Egyrészt 1983-tól miniszteri biztost neveztek ki az építkezés felügyeletére, ami rögtön a termelékenység javulását hozta magával. Másrészt átvilágították az ÉMEXPORT szervezeti struktúráját. A vizsgálat alapján világossá vált, hogy a vállalat szervezete túlságosan széttagolt, a döntési láncok túl hosszúak és ennek megfelelően lassan dőlnek el bizonyos kérdések, az ajánlatadási rendszer nehézkes, az egész szervezet nem kellően rugalmas. Általánosabb problémát jelentett a gazdasági tervezés. A vizsgálat az találta, hogy a helytelen vállalati tervezés miatt a terv és a valóság diszkrpanciában állt egymással, így az év eleji tervet folyamatosan módosítani kellett. Ennek legfőbb okaként azt jelölte meg a szakértői jelentés, hogy a tervek készítésekor nem vették figyelembe a hátráltató tényezőket. Mindezek a problémák annak ellenére jelentkeztek, hogy (a korabeli megítélés szerint) a nyelvtudás, kor és végzettség tekintetében az alkalmazottak összetétele kedvező volt. Megoldásként a szanálási bizottság ugyan nem kérte a vállalat felszámolását, de komoly változásokat kezdeményezett. Elsősorban azt, hogy a vállalat dolgozzon ki tervet a pénzügyi egyensúly tartós helyreállítására. Ez különösen azért volt fontos, mert a válság kirobbanása utáni vállalati előirányzatok azt mutatták, hogy az ÉMEXPORT továbbra is folytatja a „realitásoktól elszakadt korábbi tervezési gyakorlatát”. Így a szanálási bizottság azt kérte, hogy legyenek reálisan elérhető célok, legyen szempont a költségtakarékosság, illetve az ÉMEXPORT líbiai irodájának jogköre feleljen meg az egységes irányítási rendszerének. A bizottság azt is javasolta, hogy vezessenek be folyamatos értékelési és költségelemzési rendszert. Mindezek mellett a vállalat keresse meg a veszteség csökkentésére irányuló műszaki-gazdasági megoldásokat. A „piacpolitikáját” gazdasági megfontolások vezessék, a kockázatvállalást minimalizálják, illetve

⁶¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanálási eljárásáról, 1984. március.

⁶² MNL OL XIX-J-1-j 97. Tematika a líbiai lakásépítéssel kapcsolatos kormánybiztosi jelentés összeállításához, 1984. március 27.; uo. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanálási eljárásáról, 1984. március.

a vállalkozásaik nagyságrendjét illesszék a lehetőségeikhez.⁶³ A vállalati struktúra sem úszta meg kívánalmak nélkül: a vállalat szervezeti struktúrájának túlzott tagolását meg kellett szüntetni azzal a céllal, hogy önálló „vállalkozási körök” alakuljanak ki. Ezzel akarta a szanalási bizottság a döntési láncok hosszát rövidíteni, illetve a belső kapcsolatokat gördülékenyebbé tenni. Ennek része volt a belső érdekeltségi rendszer módosítása, úgy, hogy az a „hatékonysági mutatók javítására ösztönözzön.”⁶⁴

Az ÉMEXPORT-nál is jelentkező, de a konkrét helyzeten is túlmutató probléma volt a külföldi építőipari vállalkozások finanszírozása. Mind az ÉMEXPORT vezetése, mind a korabeli szakemberek jelezték, hogy a nagy külföldi építőipari beruházások finanszírozására a magyarországi vállalatok nem képesek, saját szabadon felhasználható forrásaik nem elegendőek a nagy forgótőke-igényű vállalkozások biztonságos anyagi hátterének a megteremtésére.⁶⁵ Mivel az építőipar számára ebben az időszakban nem állt rendelkezésre állami exporttámogatás, a hiányzó erőforrások biztosítására csak az MNB által folyósított export fővállalkozói célhitel adott lehetőséget.⁶⁶ Ennek kamata viszont annyira magas volt (11%), hogy ezt semmilyen vállalkozással sem lehetett kigazdálkodni – szólt a korabeli panasz.⁶⁷ Esetünkben például a kamatterhe a többször megkapott célhitel kapcsán 1984-ben másfél milliárd forintra rúgott.⁶⁸ Az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának készített jelentés szerzői azonban arra is felhívták a figyelmet, hogy az ÉMEXPORT esetében nem a magas kamatok okozták a problémát. A kamat terhe ugyan valóban tetemes, de olvasatukban ez elsősorban azért lett olyan magas, mert maga a vállalkozás csúszott, így nem érkeztek a tervezett bevételek, illetve az eleve meglévő veszteség finanszírozására kellett a póthitel. „Így a kamat nagyobbik része nem az eredménytelenség oka, hanem a következménye” volt.⁶⁹

A projekt kudarcának elemzése kapcsán vált világossá egy alapvető tervezési hiba a líbiai lakásépítéssel kapcsolatosan. Ahogy korábban említettem, a VI. ötéves tervben hangsúlyozott konvertibilis építőipari export arra az elgondolásra épült, hogy a hazai beruházások visszafogásával felszabaduló termelési kapacitásokat külföldön lehet hasznosítani. A líbiai esetben az ÉMEXPORT nem ezt, hanem valójában éppen az ellenkezőjét csinálta. Új építőipari kapacitásokat

⁶³ A szanalásról szóló tényeket és idézeteket lásd innen: MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról. 1984. március.

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.; uo. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁶⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Tematika a líbiai lakásépítéssel kapcsolatos kormánybiztosi jelentés összeállításához, 1984. március 27.

⁶⁶ A Magyar Nemzeti Bank 435/1981. MNB számú közleménye a hitelpolitikai irányelvekről; Básthyné 1976; Nyerges 1977.

⁶⁷ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

épített ki külföldön, abban a reményben, hogy ezek majd később, más építési projektekben is hasznosulnak.⁷⁰ Az ebben a reményben való csalatkozás viszont szükségszerűen pénzügyi katasztrófát hozott magával.

A sok egymást követő vizsgálatot és jelentést átolvasva kirajzolódik az állami szervek álláspontjának evolúciója. Két párhuzamos folyamat figyelhető meg. Egyrészt a kezdeti remény után, mely aktív diplomáciai lépésekben is manifesztálódott, hamar az az álláspont kerekedett felül, amely a teljesen levonulás mellett érvelt. Másrészt a konkrét esetet vizsgálva a megszerzett információk mennyiségének növekedésével párhuzamosan egyre inkább az általános tanulságok kerültek a fókuszba, természetesen az újra és újra felsorolt egyéni és vállalati hibák mellett. Az általánosan megfogalmazott tanulságok is többrétűek. Részben egy nagyon egyszerű konklúziót fogalmaznak meg: a hazai tapasztalatokra támaszkodó rutinok nem vihetők át minden további nélkül a nemzetközi színtérre, tehát a hazai építőipari kapacitások külföldi értékesítése sokkal bonyolultabb annál, mint ahogy azt az hatodik ötéves terv készítése során képzelték, azaz az alapvető gazdaságpolitikai stratégiát is újra kell gondolni.⁷¹ Kimondásra került egyúttal az a keserű tapasztalat, hogy a kudarc legfőbb oka: „a kemény minőségi, határidő és ár követelményekkel szemben a magyar építőipari szervezetek fejletlen vállalkozási, organizációs és kooperációs készsége”, továbbá hozzájárultak a csődhez „a magas belföldi anyag- és szerkezet árak, a külföldön foglalkoztatott magyar munkaerő magas ráfordításai és a finanszírozás jelentős kamatterhei.”⁷²

Másfelől, amikor a feladatul megjelölt újragondolás vagy minimálisan az újragondolás irányainak kijelölése következett volna, két meglepő jellemzője is felszínre került a diskurzusnak. Az egyik az alapvető pesszimizmus, ami a minisztériumokban uralkodott a magyarországi vállalatok változási, alkalmazkodási képességeivel kapcsolatosan. A Pénzügyminisztérium a kormánybiztos jelentéséhez fűzött különvéleményében egyértelműen és nyíltan kijelentette, hogy a líbiai építési projekt jellege és volumene olyan vállalatot, munkaszervezetet és vezetőket kíván, amelyek jelenleg (1984-ben) nem állnak rendelkezésre, illetve idő és tapasztalat hiányában nem is hozhatók létre Magyarországon.⁷³

A tapasztalt rugalmatlanságot és kompetenciahiányt még az 1980-as évek közepén is az állami ellenőrzés növelésével és a vállalati autonómia csökkentésével akarták megoldani.⁷⁴ Úgy látták (és ez a második meglepő dolog), hogy mindazok a problémák, melyek a vállalatok tőkeszegénységéből, a piaci környezet rossz felméréséből, a kevésbé hatékony döntési struktúrából és a fegyelme-

⁷⁰ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

⁷¹ MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július; uo. Jelentés az ÉMEXPORT Fővállalkozó Vállalat szanalási eljárásáról, 1984. március.

⁷² MNL OL XIX-J-1-j 97. Jelentés az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságának a líbiai lakásépítési exportmunkák tapasztalatairól és a további tennivalókról (tervezet), 1984. július.

⁷³ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetőség változatairól, 1984. március 30.

⁷⁴ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére, 1984. március 30.

zetlen munkavégzésből adódtak, állami beavatkozással megoldhatóak.⁷⁵ Csak néhány hang jelezte, hogy ezek a problémák állami közbelépéssel nem orvosolhatóak, ez a típusú intervenció inkább csak az egyéni felelősséget csökkenti, ezért például a Pénzügyminisztérium az állami támogatást, a központi pénzügyi eszközök használatát szigorúan összekötötte volna a személyi felelősségvállalással.⁷⁶

A válságos helyzetre adott válaszokat vizsgálva egyértelmű, hogy a vállalati, szakértői és kormányzati szinten egyaránt jelen volt bizonyos transzformációs szándék, de annak mélysége és iránya az egyes szinteken nagyon különbözött egymástól. A vállalati szinten az ÉMEXPORT vezetése valójában nem mérte fel a helyzet súlyosságát, a külső körülményeket okolva nem kívánt változtatni a vállalat működés módján és a régi rutinoknak megfelelően további, még magasabb állami dotációban látta a helyzet megoldását. Az átvizsgáló szanalási bizottság szakértői már nagyon komoly változásokat írtak elő a vállalat számára. Ezek egyik része személycserét, másik része pedig a vállalat belső működésének megváltoztatását (egyszerűsített döntési struktúra, folyamatos értékelés és költségelemzés) célozta. Legalább ilyen fontosak voltak azonban azok a javaslatok, amelyek a vállalat gazdasági szemléletének megváltoztatását, az erőforrások és a tervek összehangolását, a hatékonyság növelését kívánták elősegíteni. E tanácsok, javaslatok mögött egy olyan sajátos világkép rajzolódik ki, amelyben a hatékony piaci (!) vállalati működésmód és a szocialista állami berendezkedés sikeresen összefésülhető. A vonatkozó levéltári források és a korabeli szakmai publikációk azt mutatják, hogy a bizakodás alapja az a felfogás volt, hogy felmerülő hibák egyéni mulasztások vagy általános tapasztalatlanság következményei, de jobb, tudományosan megalapozott vállalati struktúrával ezek kiküszöbölhetők, azaz a vállalati transzformáció, az adaptív válasz a globalizáció gazdasági kihívásaira lehetséges.⁷⁷ Ide sorolhatóak azok a javaslatok, amelyek a kooperáció tudatos alkalmazásában láttak a magyar vállalatok helyzetének javítását. Más szocialista vagy kapitalista vállalatokkal való közös fellépést vélték a harmadik világ piacain a siker kulcsának.⁷⁸

Ezek az ajánlások azonban nagyon ritkán valósultak meg a gyakorlatban. Azért ritkán, mert a legfelsőbb szinten, a minisztériumok és a Gazdasági Bizottság szintjén a transzformáció lehetőségességébe vetett bizalom egyáltalán nem volt jelen. A minisztériumi szakértők világosan látták, és a vizsgálat végén érvényesítették is álláspontjukat, miszerint mind a szükséges kereskedelmi, vállalatvezetési tudás, mind a szükséges gazdasági háttér hiányzik ahhoz, hogy a magyar építőipari vállalatok sikeresen fellépjenek a világpiacon, és ezen a helyzeten semmiféle vállalati reformmal nem lehet változtatni. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy ezzel szemben a konkrét építőipari, építészti tudás, mérnöki szakértelem léte és magas színvonala soha nem volt vita tárgya. Mindezzel együtt a Pénzügyminisztérium

⁷⁵ MNL OL XIX-J-1-j 97. Előterjesztéstervezet a MT részére, 1984. július.

⁷⁶ MNL OL XIX-J-1-j 97. Kormánybiztosi jelentés a líbiai polgári lakásépítés továbbvitelének lehetőségének változatairól, 1984. március 30.

⁷⁷ Ennek egy jellemző példái: Fóti 1982; Kemény 1985.

⁷⁸ Andrassy 1982; Fóti 1982; N. N. 1983.

és az MNB képviselői az ÉMEXPORT felszámolásán túl, olyan általános javaslatokat fogalmaztak meg, melyek a jövőbeli hasonló helyzetek elkerülését a fokozott állami ellenőrzés útján kívánták elérni, és ennek megfelelően nem adaptációt, transzformációt, hanem inkább elszigetelődést, a valódi változás helyett csak külsődleges hasonulást, azaz mimikrit hoztak magukkal.

Egy fontos transzformációra és adaptív válaszra viszont felhívja a figyelmet a líbiai polgári lakásépítési projekt kudarca. Világosan látszik, hogy az 1980-as évekre kialakul Magyarországon egy olyan, leginkább pénzügyi, szakértői elit, amely pontosan látta és átlátta a nemzetközi pénzügyi, gazdasági viszonyokat és Magyarország helyét a globális gazdaságban. Ez az elsősorban minisztériumi szakértői réteg az 1970–80-as években olyan tudást halmozott fel, aminek köszönhetően később (ahogy ezt a szúrópróbaszerűen elvégzett prozopográfiai vizsgálatok is alátámasztják) a rendszerváltás után bekövetkező hiperglobalizáció időszakában is kiválóan meg tudták állni a helyüket a pénzügyi szolgáltatások piacán.

GLOBALIZÁCIÓ A HÉTKÖZNAPOKBAN: A SZABOLCS MEGYEI ÁLLAMI ÉPÍTŐIPARI VÁLLALAT ÉS MUNKÁSAI LÍBIÁBAN

Az ÉMEXPORT mint fővállalkozó két megyei építőipari vállalatot bízott meg, hogy alvállalkozóként elvégezzék az építési munkálatokat Líbiában. A VI. ötéves tervben az építőipar számára megfogalmazott exportcélok a megyei építőipari vállalatok üzletpolitikájára is hatással voltak, különösen azért, mert az állami beruházások visszaesése miatti kapacitásfelesleg őket is új piacok, új megbízások keresésére ösztökölte. Az, hogy a különböző vállalatok saját maguk keresnek munkát a termelői kapacitásuk lekötésére, nem a hatodik ötéves terv következménye. Az 1968-as gazdasági reform a nagyobb vállalati önállóság, a korlátozott verseny bevezetésével, már a hetvenes évektől erre a pályára irányította az építőipari vállalatokat.

A továbbiakban a líbiai lakásépítési projektben több mint 300 fővel résztvevő Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat (SZÁÉV) példáján keresztül vizsgálom meg, mit jelentett a líbiai munka a vállalatnak és a dolgozóinak. Elsősorban az érdekel, milyen motivációk és milyen tapasztalatok rögzíthetők vállalati és személyes szinten, amikor a líbiai munkavállalásról számolnak be. Ehhez forrásul elsősorban a SZÁÉV saját vállalati (havi)lapjában (*Szabolcsi Építők*), illetve helyenként más lapokban megjelent beszámolókat használok fel. A vállalati lapok a korban elterjedt sajátos forráscsoportot jelentenek, melyek elsődleges célja az adott vállalat dolgozóinak informálása és egyfajta vállalati identitás megteremtése volt. Ennek megfelelően az itt megjelent cikkek elsősorban a vállalat vezetésének véleményét tükrözték és ilyen értelemben nem tekinthető az itt dolgozók szócsövének. Az újság szövegei arra viszont mindenképpen alkalmasak, hogy lássuk, milyen kontextust igyekezett teremteni a líbiai projekt köré a vállalat, milyen módon volt elmesélhető a líbiai történet.

1949-ben, korábbi építési vállalkozók cégeinek államosításával hozták létre a Nyíregyházi Magasépítési Nemzeti Vállalatot. 1955-ben ennek és más megyei vállalatoknak az összevonásával alakult meg a Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat Nyíregyházán. Sorsa és működése nagyban hasonlított a többi megyei építőipari vállalathoz: vasutat, hidat, munkásszállót, cementgyárat, lakótelepeket és középületeket építettek. A több évtizedes növekedés az 1970-es csúcspont után, amikor 5000 fő feletti volt az alkalmazottak létszáma, lassú, majd egyre gyorsuló sorvadásba fordult. A vállalat végül 1991-ben privatizáció útján szűnt meg.⁷⁹

1980-ban azonban még messze voltak ettől. A SZÁÉV vezetői meglehetősen optimistán, a VI. ötéves terv útmutatásait követve tervezték meg a vállalat jövőjét. Ezekben a tervekben a termelékenység növelése volt a fő cél, miközben termelő erejükkel elsősorban megyei igényeket kívánták kielégíteni, de a kapacitásuk egy részével (illeszkedve a VI. ötéves terv célkitűzéseiseihez) Magyarország más részein és külföldön is munkát akartak vállalni. Már az első programadó cikkekben is megjelennek az országos sajtóból leszivárgó gazdaságpolitikai kulcsfogalmak, a rugalmasság és a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás.⁸⁰ Az ezekben a tervekben, nyilatkozatokban kétségkívül tetten érhető kezdeti derülést és önbizalmat azonban hamar megtépázta a valósággal való találkozás. Azzal valóssággal, amely azt mutatta, hogy a fejlődés üteme nem éri el a tervezettet. Ennek belső okai a vállalati vezetés kommunikációja szerint az alacsony hatékonyság, a rugalmatlanság és a rossz minőségű munkavégzés voltak.⁸¹ Ezzel párhuzamosan megjelenik egy külső ok is a vállalatvezetés elemzéseiben: az építőipar beruházóknak való kiszolgáltatottsága. Ha nincs állami megrendelés (szól a magyarázat), akkor hiába vannak kapacitások, nem növekedhet a termelés.

A „beruházási piac pangása” hozta azt magával, hogy a kezdetben csak kiegészítésnek gondolt megyén kívüli és külföldi munkavállalások egyre fontosabb szerepet kezdtek játszani a vállalat gazdasági stratégiájában. A külföldi munkák „ütemesebbé és hatékonyabbá” alakításáról beszéltek, illetve a külföldi munkavállalásra való felkészülés még a munkások képzésére is hatást gyakorolt.⁸² A megyei építőipari szakközépiskolával (ÉVISZ) való találkozón a nyelvtanulás és különösen az angol, arab, olasz, német nyelvek oktatásának szükségességére hívták fel a tanárok figyelmét a gyár képviselői.⁸³ A külföldi munkák jelentőségéről szőtt tervek konkrét pályázatokban öltöttek testet. A SZÁÉV 1980–81 fordulóján hét pályázatot adott be, és ezek közül a tanulmányban is tárgyalt líbiai lett sikeres.⁸⁴

⁷⁹ Bodnár 1992.

⁸⁰ A vállalat VI. ötéves terve. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 4. 1–2; Alkalmazkodás az igényekhez. Dr. Ábrahám Kálmán miniszter vállalatunknál. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 3. 3.

⁸¹ A rugalmasság létkérdés. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 7. 3.

⁸² Félévi számvetés. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 6. 1; A beszámoló taggyűlések elé. A fejlődés érdekében. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 11. 1; A szocialista brigádvezetők tanácskozásáról. Több kezdeményezési, jobb minőséget. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 4. 1; A rugalmasság létkérdés. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 7. 3; F. K. 1982: 2.

⁸³ SZÁÉV–ÉVISZ baráti találkozó. Gyümölcsöző kapcsolat. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 3. 6.

⁸⁴ Líbiai exportmunka. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 1. 3.

Azzal, hogy a külföldi munkavállalás helye megváltozott a vállalat gazdasági programjában, megváltozott a róla való beszédmód és megváltoztak a hozzá kötődő feladatok is. Egyrészt a külföldi munka szimbolikus jelentést kap, ettől a pillanattól kezdve nem pusztán pénzkereset, hanem a hazai építőipar kiválóságát hirdető misszió.⁸⁵ A külföldi munkához kapcsolt kihívások is megváltoznak. Az addigi viszonylagos problémamentességet vizionáló, bizakodó hozzáállást felváltja annak hangsúlyozása, hogy a külföldi építési megbízások sikeres teljesítése a hazainál sokkal jobb munkaszervezést, rövidebb átfutási időt és jobb minőséget kíván, hiszen a magyar építők külföldön más, leginkább nyugati cégekkel kénytelenek versenyezni.⁸⁶ A líbiai projektet tárgyaló beszámolók világossá teszik, hogy ennek a kihívásnak csak egy olyan, munkásokból álló „kollektíva” tud megfelelni, amelyben „tudják egymást segíteni, megnyugtatni, bátorítani a nehéz helyzetben is.”⁸⁷ Ezt segítette a vállalat otthonról azzal, hogy igyekszik számukra megteremteni a megfelelő kinti munkakörülményeket, „gondoskodik róluk”, és főként, hogy a kiküldendő munkásokat eleve alapos szűrés után választja ki.⁸⁸

Más perspektívából tekintettek a külföldi munkára azok a szövegek, amelyekben a Líbiában dolgozó munkások szólaltak meg. Mivel ezek a nyilatkozatok is a vállalati újságban jelentek meg, természetesen nem mentek, nem mehettek gyökeresen szembe a vezetés narratívájával, de kétség nélkül mondhatjuk, új hangszínt, új irányt vittek a diskurzusba. Az egyik újdonság a pátoszos beszédmód. Ennek nyomait már láthattuk korábban, de a Líbiában dolgozó munkavezetők (egyszerű munkások sohasem szólalnak meg) beszámolóiban az ország, a megye és az építőipar méltó képviselője újra és újra kiemelt hangsúlyt kap. Annyira erős a pátosz, hogy az már-már az ötvenes évek retorikájára emlékeztet: „Öröm nézni ezeket (sic!) a porral borított, sötétre barnult bőrű emberek szorgalmas munkáját. Viccelnek, dalolnak és nagyon hajtanak. Érzik és értékelik a naponta elvégzett munka eredményét, szépségét”, írta 1981-ben Potor István művezető a vállalat vezetésének címzett nyílt levelében.⁸⁹ Ami megtöri az ötvenes évek illúzióját, az a nemzeti elem fokozott megjelenése és a szocializmus említésének teljes hiánya. A személyes beszámolókban szóba kerül a haza, a tábor bejáratánál lobogó nemzeti színű zászló és a magyar munkások. „Most ránézek az emberekre és örülök... Izzadnak, de nagyon dolgoznak... Magyarok!” Ennek a fokozott munkának a célja nem a szocialista értékek továbbadása vagy azok felsőbbrendűségének bizonyítása, hanem valami egészen más: „Jó munkánkkal,

⁸⁵ Dolgozóink Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 1. 1.

⁸⁶ Líbiai exportmunka. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 1. 3; Tóth Lajos 1981: 3; Líbiában épít a SZÁÉV. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 2. 2; Szerelőink külföldön. *Fejér Megyei Hírlap* (38.) 1982. november 17. 3.

⁸⁷ A Líbiában dolgozó munkásokat több száz jelentkező közül választották ki Nyíregyházán. Lásd Dolgozóink Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 1. 1.

⁸⁸ Líbiában épít a SZÁÉV. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 2. 2.

⁸⁹ Potor 1981: 3.

szép otthonunkkal meg akarjuk mutatni az itt dolgozó NSZK-soknak, amerikaiaknak: mi magyarok is itt vagyunk, élünk és alkotni akarunk.”⁹⁰

Ehhez illeszkedve a magyarság és az építőipar képviselete mellett két fontos gyakorlati téma jelenik meg a kint dolgozók beszámolóiban: a munka szervezése és minősége, valamint a munkások életkörülményei. Ez utóbbit minden beszámoló idillinek festi le. Kényelmes szállások, színes tévé, 200 kötetes könyvtár, sportolási lehetőségek, orvosi ellátás magyarul beszélő orvosokkal és gondosan összeállított olcsó étkezés.⁹¹ Olyan körülmények, melyek iránt még „a nyugati cégek is elismeréssel adóznak.”⁹²

Az országos szakmai és vállalati diskurzusban már korábban jelzett rugalmasság követelménye a Líbiában dolgozók szövegeiben is megjelenik. A cikkek folyamatosan hangsúlyozzák, hogy az új körülményekhez való alkalmazkodás más munkavégzést követel. Egyrészt Líbiában sokkal több improvizációra van szükség, például az anyagbeszerzésben, de ez rányomja bélyegét a konkrét munkavégzésre is. Amíg Magyarországon az egyes szakmák gyakorlói elkülönültek egymástól és mindenki szigorúan csak a saját szakterületén dolgozott, a líbiai projektben mindenki azt a munkát végezte, amire éppen szükség volt, amit a munka ritmusa megkívánt.⁹³ Paradox módon a szakosodás feladása az elbeszélésekben nem viszályként, hátrányként jelent meg, hanem inkább erényként, a helytállás bizonyítékként.⁹⁴ Másrészt a munkavégzés kapcsán újra és újra előkerült a minőség kérdése, annak hangsúlyozása, hogy külföldön (és ez nem csak a líbiai projekt kapcsán hangzik el) sokkal magasabb minőségben, pontosabban kell dolgozni, mint azt Magyarországon tették. Esetenként még az a remény is megfogalmazódik, hogy a külföldi magasabb normákhoz való alkalmazkodás visszahat a hazai termelésre.⁹⁵ Az egyetlen valódi konfliktus a munkavégzés szervezetsége, minősége kapcsán jelenik meg. A líbiai programot vezető SZÁÉV főmérnök kárhóztatja a fővállalkozó ÉMEXPORT-ot azért, mert nem megfelelő minőségben látja el a vállalt feladatait és ezek a hibák már magát a kivitelezést, a lakások megfelelő időben történő felépítését is veszélyeztetik.⁹⁶

Annak ellenére, hogy a közvélekedés és az anekdotikus bizonyítékok is megerősítik, hogy a külföldi munkavállalás legfontosabb motivációja a magasabb fizetés, a jobb kereset, meglepően kevés szó esik a vállalati újság hasábjain a pénzügyekről. Néhány szemérmes megjegyzésből derül csak ki, hogy a líbiai projekten

⁹⁰ Potor 1981: 3; Tóth Lajos 1981: 3.

⁹¹ Tóth Árpád 1981: 4; Potor 1981: 3; Dolgozóink Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 1. 1.; Kocsis 1982: 1; Takács 1982.

⁹² Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3; Nem árt azonban némi kételkedéssel szemlélni ezeket a beszámolókat, hiszen a rendszerváltás után, igaz más líbiai telephelyről, jelent meg olyan beszámoló is, amely korrupcióról, prostitúcióról és rossz munkahelyi körülményekről számol be. Albert 1990.

⁹³ Kocsis 1982: 1.

⁹⁴ Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

⁹⁵ Szanyi 1981: 2.

⁹⁶ Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

dolgozó munkások nemcsak a népgazdaság, a vállalat, a magyar építőipar érdekében, hanem a saját hasznunkra is tevékenykednek.⁹⁷

Talán a – konfliktusok ellenére – sikeresnek bemutatott alkalmazkodásból következett az, hogy a helyi, arab lakossággal és a líbiai hivatalnokokkal való együttműködés (szemben a minisztériumi belső anyagok megállapításaival) kifejezetten pozitív fényben jelenik meg a vállalati lapok hasábjain. Az arabokkal ugyan másképp, más hangon kell beszélni, mint a magyar kollégákkal, de jóindulatuk és barátságosságuk egyszer sem kérdőjeleződik meg.⁹⁸

A SZÁÉV vállalati beszámolókból kirajzolódó kép alapján a líbiai projektet úgy jellemezhetjük, mint ahol a vállalat munkásai a saját kitartásuknak és alkalmazkodóképességüknek köszönhetően sikeresen birkóztak meg a nehéz fizikai körülményekkel, és ahol a gondokat leginkább a más magyar vállalatokkal való együttműködés és nem az arab világ, a líbiai hatóságok eltérő normái és furcsa kommunikációja okozták. Az eseményeknek ez a tálalása gyökeresen különbözik attól, mint ami a minisztériumi iratok, a szakértői jelentések és a Gazdasági Bizottság jegyzőkönyveiből kirajzolódik. Ennek oka leginkább a korábban már említett hírzárlat lehetett, és újabb bizonyítéka a kádári nyilvánosság töredezettségének, ahol a minisztériumi diskurzusok és a napilapokban megjelenő történetek csak bizonyos pontokon érintkeznek egymással. A különbözőségek mellett fontos egy azonosságra is felhívni a figyelmet: a szocialista ideológia hiányára. Habár megtehetné, a sikerpropaganda és a pátosz ellenére a SZÁÉV vállalati újságja sem helyezi a líbiai projektet ideológiai keretbe. A külföldi munkavállalás szükségessége, indoka és értelme mindig gazdasági.

* * *

Összegezve az eddigieket, érdemes néhány szempontot kiemelni, amelyek egyszerre cáfolják és gondolják tovább az eddigi kutatási eredményeket. A líbiai lakásépítés körüli diskurzus elemzésének egyik továbbgondolandó tanulsága az együttműködő felek közötti meg nem értés. Nem pusztán arról van szó, hogy a kezdeti eufória és az első nehézségek után a magyar félnél gyorsan megjelennek a hagyományos, gyökerükben gyarmati, etnikai sztereotípiák, hanem inkább kommunikációs helyzetek gyökeresen különböző értelmezéséről. Úgy tűnik, mintha a két fél megszokott diplomáciai kódjai a líbiai–magyar kapcsolatokban nem, vagy csak korlátozottan működnének. Az ebből fakadó értetlenségnek a forrása a küldő által kibocsátott üzenet szándéka és a befogadó által érzékelt üzenet tartalma közötti különbség volt. Mind a líbiai, mind a magyar fél gyökeresen mást gondolt magáról és a lakásépítési ügyben játszott szerepéről, mint amit a másik vélt. A konkrét esetben mindkét fél azt gondolta, hogy komoly baráti gesztusokat tett, a magyar fél finanszírozta a veszteséges építkezést, a líbiai fél pedig elfogadta a késedelmes teljesítést. Ennek ellenére a magyar fél

⁹⁷ Szanyi 1981: 2; Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

⁹⁸ Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

rideg gazdasági környezetről, a szocialista környezethez szokott magyar vállalatok számára ismeretlen versenyszituációról beszélt, a líbiai partner pedig szerződészegést emlegetett. Az, hogy ez az „értetlenség” több az üzleti vitákban gyakran alkalmazott kommunikációs trükknél, világosan kirajzolódik, ha kilépünk a konkrét helyzetből. Az adott fogalmak másként értelmezése, különböző jelentéssel való használata, Líbián kívül más arab országokkal kapcsolatosan is okozott problémát a magyar kormányzatnak. Mind Algéria, mind Szíria vagy Irak (ahogy Líbia is) előszeretettel nevezte magát szocialista országnak, ennek ellenére az európai szocialista országok, köztük Magyarország tudatosan kerülte, hogy ezeknek az országoknak a berendezkedését szocialistának nevezze, sőt még az elvtárs elnevezést is megtagadta ezen országok vezetőitől.⁹⁹

A líbiai–magyar viszony mellett a magyarországi építőipari exportról folytatott diskurzusnak is szembeötlő jellemzője a párhuzamosság, a rétegzettség és a különböző rétegek közötti valódi kommunikáció hiánya. Láthattuk, hogy az építőipari export gondolatát övező (az MSZMP határozatokkal és a VI. ötéves terv előírásaival megtámogatott) lelkesedés komoly hullámokat vetett az építőipart és az építészszakmát felügyelő Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium (ÉVM) berkeiben, és eljutott egészen az állami építőipari vállalatokig. Lázás tervezés, koncepciók kidolgozása kezdődött meg. A siker egyik legfontosabb feltételének a vállalkozások jó előkészítését, az információk lehető legalaposabb összegyűjtését gondolták, illetve ehhez kapcsolódóan rengetegszer hangzott el az alkalmazkodás, adaptáció fogalma. Az adaptációt és a rugalmasságot egyfajta kulcsként kezelték, ami technológiai kérdésektől kezdve egészen a helyi munkásokkal való kapcsolattartásig át kell, hogy hassa az exportra vállalkozó vállalatokat. Ezeknek némileg ellentmondva a kidolgozott stratégiának fontos része lett a területi állandóság. Az ÉVM úgy látta, hogy csak akkor lehet sikeres az építőipari export, ha földrajzilag fókuszált, azaz néhány kiválasztott országban kell komoly építőipari kapacitásokat kiépíteni, amelyekkel aztán évtizedeken keresztül jelen lehet lenni az adott építőipari piacon.¹⁰⁰ Érdekes látni, hogy ennek a nagyon optimista, a magyar vállalatok transzformációs képességét mértéktelenül túlbecsülő, és nyomokban már-már az államilag irányított kapitalizmus csíráit is tartalmazó, így némileg naiv koncepciónak retorikailag számos, de a gyakorlatban csak néhány eleme jelent meg a vállalati szinten.¹⁰¹ Láthattuk, az EMEXPORT líbiai lakásépítése kapcsán lényegében csak a koncepció leginkább megkérdőjelezhető része valósult meg: a nagy anyagi áldozatok árán kiépített építőipari kapacitás. Sem a gondos tervezés, sem a rugalmas adaptáció nem jellemezte a vállalatot a tevékenysége során. Még a leginkább pozitív hangulatú SZÁÉV vállalati beszámolók is kárhóztatják a tervezés és az előzetes terepfelmérés hiányát.¹⁰²

⁹⁹ J. Nagy 2021: 604. Arról, hogy milyen nehezen barátkozott meg a magyar vezetés Kadhafival lásd: Krajcsír 2018.

¹⁰⁰ Fóti 1981; László 1981; Somogyi 1981.

¹⁰¹ Fóti 1981.

¹⁰² Hol tart a munka Líbiában? *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 8. 3.

A különböző szintek diskurzusai közötti átjárás hiányát jól mutatja, hogy ezek a minisztériumi szempontok az ÉMEXPORT önvizsgálata során keletkezett dokumentumokban meg sem jelennek. De (ahogy láthattuk) nem jelenik meg a kimeríthetetlen transzformációs képességbe vetett hit a diskurzus harmadik szintjén, a Gazdasági Bizottság elemzéseiben sem. A hangját ebben a szervezeti keretben hallató pénzügyi vezetés (MNB, Pénzügyminisztérium) nem hitt ebben a rugalmasságban és transzformációs képességben, és a szigorúbb állami, pénzügyi ellenőrzés mellett tört lándzsát. Azaz nem egy megküzdő stratégiát hirdetett, hanem inkább válságmenedzselést folytatott. Úgy tűnik, mintha nem lett volna bizalma abban, hogy a szocialista rendszer keretében sikeresen konszolidálható a magyar gazdaság. Világosan látszik, hiába próbál mindhárom diskurzus (vállalati, minisztériumi, Gazdasági Bizottsági) ugyanarra a problémára választ találni, vagyis hogy mit kezdjen a magyar gazdaság a globális kihívásokkal; teljesen más irányokat tartanak helyesnek, amelyeknek az érintkezési felülete, közös halmaza nagyon csekély.¹⁰³ Ennek kimutatása és hangsúlyozása azért is fontos, mert így részben cáfolható az a visszaemlékezésekben, szakmai anyagokban, de a politikában is megjelenő nézet, miszerint az 1980-as évek közepétől az állampárt és a vezetői egy egységes (leginkább gazdasági) koncepció mentén lényegében a rendszerváltásra készítették fel az országot.

Fontos pont a szocialista országok és a globális dél kapcsolatával foglalkozó irodalomban a globalizációs folyamatot átható ideológia kérdése. A magyarországi szakirodalom lényegében kivétel nélkül egységes abban, hogy legkésőbb a hetvenes évek közepétől ezen országokkal folytatott kapcsolatok motorja nem az ideológia, hanem pusztán a gazdasági előnyök.¹⁰⁴ A tanulmányban feldolgozott források és a líbiai polgári lakásépítés esetének elemzése azt mutatják, hogy nemcsak egyfajta kiábrándulásról van szó, mely a különbözőség tapasztalatából fakad, hanem ténylegesen a gazdasági szempontok elsődlegességéről. Nagyon világosan látszik, hogy az arab világgal való kapcsolat szorosabbra fonásának legfontosabb oka az a remény volt, hogy az olajban gazdag államokban lehetőség nyílik a magyar áruk és szakértelem eladására. A *socialist, alternative globalization* értelmezési keretet alkalmazók által feltételezettel szemben a vélt vagy valós ideológiai közelség csak mint segédanyag, jobb esetben mint katalizátor játszott szerepet.

A kapcsolatfelvétel módjának, menetének és motivációjának aprólékos elemzése azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a szocialista magyar kormányzat tudatosan kereste, építette és ápolta kapcsolatait az arab világgal, exportja révén hosszútávon kívánt részese lenni a nemzetközi gazdaságnak, és ebben az értelemben semmiképpen sem csak elszenvedője, hanem tudatos és aktív alakítója volt a globalizációnak.

¹⁰³ Az állami vezetés és a vállalatok egymástól különböző gazdasági felfogására és gyakorlatára Jugoszlávia és Algéria példáját elemezve Dora Tot is felhívja a figyelmet. A feszültség tartalma azonban más, mint a magyar esetben. Jugoszláviában a vállalatok rövidtávú haszonra törekedve szálltak szembe az állam hosszútávú terveivel. Tot 2023.

¹⁰⁴ Mong 2015; Apor 2021; J. Nagy 2021; Bódy 2023.

FORRÁSOK

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
 3.2.5. O-8-426. Operatív dossziék. Átfogó értékelés Líbia vonatkozásában, 1980. március 25.
 2.7.1. III/II-5/-254/1980. Napi operatív információs jelentés. 254. szám. 1980. november 1.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 XIX-A-2-af Marjai József Minisztertanács-elnökhelyettes iratai, 1985.
 XIX-J-1-j Külügyminisztérium TÜK-iratai, 1983–1984.
1980. évi III. törvény a népgazdaság hatodik ötéves tervéről.
 3035/1957. (1957. január 18.) kormányhatározat a Gazdasági Bizottság egyes feladatairól.
- A Magyar Nemzeti Bank 435/1981. MNB számú közleménye a hitelpolitikai irányelvekről.
- Albert Anikó 1990: A body buildingező líbiás. *Egri Újság* (2.) 13. 7.
- Ábrahám Kálmán 1988: Én edzésben vagyok. In: Varga Zsuzsa: *Voltam, aki voltam*. Budapest. 9-32.
- Andrássy Antal 1982: Exportáló építőipar. (I.) Portyázó magyarok. *Tolna Megyei Népiújság* (32.) 1982. szeptember 8. 3.
- Básthy Imréné 1976: Exportösztönzés – forgóeszköz-hitelezéssel. *Figyelő* 1976. május 19. 7.
- F. K. 1982: Mit csinál a KISZ? Szerkesztőségi beszélgetés titkárokkal. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 9. 2.
- Fóti Péter 1981: Magyar építők NSZK-ban és Líbiában. *Népszava* 1981. szeptember 18. 4.
- Fóti Péter 1982: Épületeladás, külföldre. Beszélgetés az EVM exporttitkárságának vezetőjével. *Népszava* 1982. február 24. 4.
- Kemény Emil 1985: Vevő az egész világ? – avagy az export fővállalkozás színe és visszája. *Mozgó Világ* (11.) 8. 68–72.
- Kocsis József 1982: A miniszterhelyettes elismerése. Lendületes munka Líbiában. *Szabolcsi Építők* (17.) 1982. 6. 1.
- Kovács Dóra (szerk.) 1978: *Az MSZMP Központi Bizottsága 1978. október 12-i ülésének dokumentumai*. Budapest.
- László Tivadar 1979: Az építő- és építőanyagipari külgazdasági kapcsolatainak és viszonylati irányzatainak továbbfejlesztése. *Építésügyi Szemle* (22.) 11. 331–337.
- László Tivadar 1981: Exportaré necesse est... (Gondolatok az építőipari exportról). *Magyar Építőipar* (30.) 11. 650–654.
- N. N. 1983: Közös vállalkozások a harmadik piacon. *Esti Hírlap* 1983. február 8. 1.
- Nyerges László 1977: Export-fővállalkozás külgazdasági céljaink szolgálatában. *Külgazdaság* (21.) 4. 266–274.
- Orosz Mária 1984: ÉMEXPORT. Az egyszerű szállítástól a harmadik piacon való közös fellépésig. *Szovjetunió* (26.) 1. 1.
- Potor István 1981: Levélrészlet Líbiából. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 8. 3.

- Somogyi Ádám 1981: Építési vállalkozás külföldön. *Magyar Építőipar* (30.) 11. 641–649.
- Takács Kriszta 1982: Ízexport Tripoliba. *Ötlet* (1.) 8. 10.
- Tóth Árpád 1981: Alkalmazkodva a változó körülményekhez. Ahol a lehetetlen ismeretlen. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 3. 4.
- Tóth Lajos 1981: Dolgozóink Líbiában. Az építési export járatlan útjain. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 11. 3.
- Víg István 1972: Tervezés, beruházás, kivitelezés egy kézben. Az ÉMEXPORT sikeres külföldi fővállalkozásai. *Magyar Nemzet* (28.) 1972. augusztus 24. 5.

Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1981, 1983, 1984, 1986.

Fejér Megyei Hírlap, 1982.

Szabolcsi Építők, 1981–1982.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apor Péter 2021: Magyarország és a harmadik világ kapcsolatai, 1948–1990. In: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Budapest, 569–590.
- Bodnár Sándor 1992: *Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat, SZÁÉV 1948–1992*. H. n. Kézirat.
- Bódy Zsombor 2023: Opening Up to the “Third World” or Taking a Detour to the “West”? The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 377–399.
- Gasztold-Señ, Przemysław 2020: *Muammar Gaddafi’s Libya – a Forgotten Ally of the Polish People’s Republic*. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/english-content/71064,-Muammar-Gaddafis-Libya-a-forgotten-ally-of-the-Polish-Peoples-Republic.html> – utolsó letöltés: 2024. március 18.
- Germuska Pál 2003: A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv (1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete)* 11. 627–640.
- Germuska Pál 2008: Kadhafi „fülei”. Rádiófelderítő-berendezések gyártása Magyarországon, 1965–1985. *Történelmi Szemle* (50.) 1. 95–108.
- Germuska Pál 2010: *Vörös Arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. Budapest.
- Gombar, Eduard 2008: Libya and Czechoslovakia 1960–1992. *Africa* (63.) 2. 359–364.
- J. Nagy László 2021: Magyarország és a Közel-Kelet (az arab országok és Izrael) 1947–1989. In: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Budapest, 591–614.
- Keller Márkus: 2022: A technokraták kora – Ábrahám Kálmán minisztersége (1977–84). *Építészfórum* 2022. november 11. <https://epiteszforum.hu/a-technokratak-kora--abraham-kalman-minisztersege-1977-84> – utolsó letöltés: 2024. március 5.

- Kokas Pál – Majtényi György 2001: Homokként pergett el a pénz. *Archivnet* (1.) 2. https://www.archivnet.hu/gazdasag/homokkent_pergett_el_a_penz.html?oldal=1 – utolsó letöltés: 2024. március 5.
- Krajcsír Lukács 2018: Az arab világ fenegyereke Budapesten – Kadhafi első kelet-európai útja. *Napi történelmi forrás* https://ntf.hu/index.php/2018/06/23/az_arab_vilag_fenygyereke_budapesten_kadhafi_elso_kelet_europai_utja/#_ftnref8 – utolsó letöltés: 2024. november 14.
- Macfie, Alexander Lyon (ed.) 2019: *Orientalism: A Reader*. Edinburgh. <https://doi.org/10.1515/9781474470476>
- Mark, James – Betts, Paul (eds) 2022: *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.001.0001>
- Mark, James – Iacob, Bogdan C. – Rupprecht, Tobias – Spaskovska, Ljubica 2019: *1989: A Global History of Eastern Europe*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108576703>
- Mark, James – Kalinovsky, Artemy M. – Mahrung, Steffi (eds) 2020: *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington, IN. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph>
- Mong Attila 2015: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest.
- Ohlendorf, Aurelia; Tabqa 2023: The Sister of the High Aswan Dam in Syria. How the Soviet Union Tried to Gain a Monopoly in Hydraulic Infrastructures in the Middle East. In: Trecker, Max – Ohlendorf, Aurelia (eds): *Between Trade and Aid: Theories, Practices, and Results of Attempts at Exporting State-Socialist Development Models to the Third World. Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 339–358.
- Osterhammel, Jürgen – Petersson, Niels P. 2005: *Globalization: A Short History*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400824328>
- Pula, Besnik 2018: *Globalization Under and After Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*. Stanford. <https://doi.org/10.11126/stanford/9781503605138.001.0001>
- Said, Edward W. 1994 [1979]: *Orientalism*. New York.
- Szanyi Bertalan 1981: Munkahelyi látogatás az NSZK-ban. *Szabolcsi Építők* (16.) 1981. 9. 2.
- Tomka Béla 2023a: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után*. Budapest.
- Tomka Béla 2023b: Globalization in Socialist Eastern Europe: A Turn in Research and Its Discontents. *European History Quarterly* (53.) 4. 685–696. <https://doi.org/10.1177/02656914231200215>
- Tot, Dora 2023: Long-term Investment or Short-term Profit? The Divergence of Views on Technical Assistance to Algeria. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 400–420. <https://doi.org/10.26014/j.comp.2023.03.07>
- Wright, John 2022: *Libya. A Modern History*. London. <https://doi.org/10.4324/9781003313595>